

MİRZA KÂZİM BEY

Kâzım Bey müslüman toplumların geri kalmasını taassup ve cehalete bağlar. Bu toplumların uzun zamandan beri mutaassıp mollalar ve despot hükümdarlar tarafından yönetildiğini, bu durumun halkın yeteneklerinin körelmesine ve İslâm dünyasında fikrî durgunluğa sebep olduğunu söyler. Müslümanların dinî ve dünyevî hayatının hâlâ bu güçlerin etkisi altında bulunduğunu belirttiikten sonra Doğu'nun ne zaman aydınlanacağını, Doğu'da medeniyetin ne zaman canlanacağını ve İslâm'ın medeniyete sürekli engel olarak mı kalacağını sorar. Ona göre Doğu ve Asya düşünen dünyanın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Batı ise Asya'nın aydınlatılmasına yardım edemez. Onu aydınlatacak insanlar yine o ülkelerin içinden çıkacaktır (Mirza Kazem-Bek, *Bab i Babidi*, s. II'den aktaran: Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, s. 142).

Eserleri. Mirza Kâzım Bey özellikle Türk dili, Rusya'da yaşayan Türkler'in ve müslümanların tarihi, İslâm dini, İslâm hukuku ve XIX. yüzyıldaki dinî hareketler konusunda önemli eserler vermiştir. Bunlardan kitap halinde yayımlananlarla bazı önemli makaleleri şunlardır (diğer makalelerinin ve neşredilmemiş eserlerinin bir listesi için bk. Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, s. 143-144). 1. *Es-Seb'u's-seyyâr ili Sem' planet, soderjaşiy istoriyu krımskih hanov* (Kazan 1832). Seyyid Muhammed Rızâ'nın Kırım hanlarının tarihine dair olan *es-Seb'u's-seyyâr* adlı eserinin neşridir. Kitap 1466'dan 1737'ye kadar olan dönemi kapsamakta olup Türkçe'dir. Kâzım Bey esere Rusça bir giriş yazmıştır. 2. *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka* (Türk-Tatar dilinin grameri, Kazan 1839). Julius Theodor Zenker tarafından Almanca'ya çevrilmiştir (*Allgemeine Grammatik der turkisch-tatarischen Sprache*, Leipzig 1848). 3. *O vzyatii Astrahani v 1660 godu krımskimi tatarami* (1660'ta Astrahan'ın Kırım Tatarları tarafından zaptı, Kazan 1839). 4. "İsledovaniya ob uygurah" (Uygurlar hakkında incelemeler, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvyasheniya*, XXXI/2 [1841]). Toktamış Han'ın Polonya Kralı Yakello'ya gönderdiği Uygur diliyle yazılmış, tarihî bakımdan önem taşıyan mektubun Rusça tercümesiyle Uygurlar hakkında bazı açıklamalardan ibarettir. 5. *Muhammediyye* (Türkçe, Kazan 1845). 6. *Muhtaşarü'l-Vikâye* (Farsça, Kazan 1845). Kâzım Bey, Haneffî fıkıhçılarından

Sadrüşşerî'a ait bir fıkıh kitabı olan eseri Rusça'ya çevirerek bazı açıklamalarla birlikte yayımlamıştır. 7. *Sebâtü'l-âcizîn, poema na cogatskom nareçii* (Kazan 1847). Sûfiyâne mahiyette Çağatayca bir şiir kitabı olup Kâzım Bey'in açıklamalarıyla birlikte neşredilmiştir. 8. *Derbend-namêh, or, the History of Derbend* (St. Petersburg 1851). Müellifin kendi elindeki Türkçe yazma bir eserin metni ve İngilizce'ye tercümesidir. Ayrıca Klaproth'un 1825'te Fransızca olarak yayımladığı alıntı kısmını (*Extrait du Derbend-nameh*) vermekte ve kendi neşrettiği nüsha ile Klaproth'un ve Dr. Dorn'un nüshalarını karşılaştırmaktadır. Notlar, resimler, tarihi ve coğrafi bilgilerle desteklenen eser Dağıstan'ın tarihi ve coğrafyası konusunda önemli bir malzeme sunmaktadır. 9. *Uçebnie posobiya dlya vremennogo kursa turetskogo yazıka* (Türkçe öğrenmek için rehber kitap, St. Petersburg 1854). 10. "Muridizm i Şamil" (*Russkoe slovo*, XII [1859]). Bu önemli makale Kafkasya'da Müridizm'in gelişmesini, Şeyh Şâmil ve dağ halklarının hareketinin tarihini ele almaktadır. Makalede Müridizm'in siyasî karakterinden de bahsedilmiştir. Yazarın Şeyh Şâmil'i bizzat tanımış olması bu makaleyi daha da önemli kılmaktadır. Yayımlandığında çok ilgi uyandırmış ve müellif gelen sorulara cevap niteliğinde bir makale daha kaleme almıştır: "O znaçenii imama, ego vlast' i dostoinstvo" (İmam kavramının anlamı ve imamın gücü, *Russkoe slovo*, III [1860]). 11. *Polnyy konkordans korana* (Kur'an'ın tam fihristi, St. Petersburg 1859). 12. "İstoriya İslama" (*Russkoe slovo*, II, V, VIII, X [1860]). Yayımlandığı dönemde oldukça büyük ilgi uyandıran bu uzun makale Hz. Muhammed'in ortaya çıkışından önceki siyasî ilişkiler altında Doğu, din alanında Doğu ve Hz. Muhammed olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. 13. *Şerâ-yi'u'l-İslâm* (Rusça, I-II, St. Petersburg 1862-1867). I. cilt İslâm ticaret hukukuna dair olup notlarla birlikte yayımlanmıştır. II. cilt İslâm miras hukukuyla ilgilidir. 14. *Bab i Babidi* (St. Petersburg 1865). 1844-1852 yılları arasında İran'da ortaya çıkan Bâbî isyanını ele alan eser o dönemde bu konuda yapılan en kapsamlı çalışma olup Kâzım Bey bu hareketin siyasî cephesini de incelemektedir. Eser daha sonra Fransızca'ya çevrilmiştir ("Bab et les babis ou le soulèvement politique et religieux in Perse de 1845 à 1853", *JA*, VI/7 [1866]).

BİBLİYOGRAFYA :

A Brief Memoir of the Life and Conversion of Mahomed Ali Bey: A Learned Persian of Derbend, Philadelphia [1827]; Edward Tracy Turnerelli, *Kazan: The Ancient Capital of the Tatar Khans*, London 1854, I, 41, 178-180, 270, 289; G. Dugat, "Mirza Kazem-Bek", *Histoire des orientalistes de l'Europe*, Paris 1868, s. 169-185; I. I. Berezin, *Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek*, Petersburg 1872; Y. Aliev, *M. Kazem-Bek*, Bakı 1940; G. N. Guseynov, *İz istorii obşestvennoy i filozofskoy misli v Azerbaydjane XIX v.*, Bakı 1949; M. A. Abdullayev, *Kazem-Bek: Uçenyi i mislitel*, Mahaçkala 1963; A. K. Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, Bakı 1965; a.m.f., *Derbenden Başlanan Ezablı Yol*, Bakı 1989; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara 1966, s. 65-71; Natavan Bayramkızı Seid-zade, *Linguistiçeskie vzglyadı M. A. Kazem-Beka*, Bakı 1989; *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan 2001; G. N. Gennadi, "Kazem-Bek Mirza Aleksandr Kasimoviç", *Russkiy arhiv*, 10 (1872); O. A. Boratinskaya, "Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek", a.e., 10, 12 (1893); a.m.f., "Eşçe k biyografi A. K. Kazem-Beka", a.e., kniga II (1894); Rızaeddin b. Fahreddin, "Kâzım Bey", *Şûra*, sy. 11, Orenburg 1917, s. 241-245; Ahmet Caferoğlu, "Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey", *AYB*, I/2 (1932), s. 62-68; Y. Boratinskaya, "Vostoçnoe svetilo", *Kazan*, sy. 7-8, Kazan 1999, s. 27-30; Muhit Mert, "Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Âlimi: Mirza Kâzım-Bey", *TY*, XIX/145 (1999), s. 26-34; "Kâzım Bey, Mirza Mehmed Ali", *TA*, XXI, 445; "Kâzım Bey, Mirza Mehmed Ali", *TDEA*, V, 258.

AHMET KANLİDERE

MİRZA MELKUM HAN

(میرزا ملکوم خان)

(1833-1908)

Ermeni asıllı İranlı reformcu,
diplomat ve gazeteci.

İsfahan'a bağlı Culfa'da doğdu. Şah Abbas döneminde Karabağ'dan İsfahan'a göç eden bir Ermeni ailesine mensuptur. Babası Mirza Ya'küb, Melkum'un doğuşundan kısa bir zaman sonra müslüman olmuştu. Ancak baba oğul için bu din değişikliğinin pek önemli olmadığı, ikisinin de masonluğun etkisinde kaldığı, hatta pozitivistlerin öncülerinden Auguste Comte'un ortaya attığı "insanlık dini"ne inandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İran toplumunda İslâm'ın taşıdığı önemin farkında olan Melkum, dönemin diğer bazı reformcularının takip ettiği siyaset gereği düşüncelerini İslâm'a uygun kavramlarla belirtmeye özen göstermiştir (Haweis, LXX [1896], s. 74-77).

Melkum, Culfa'da başladığı öğrenimini Paris'te bir Ermeni eğitim kurumu olan Samuel Moorat College'da tamamladı.

1850'de İran'a döndü; bir yandan İran'ın yeni kurulan ilk modern eğitim kurumu olan dârülfünundaki Avrupalı hocaların çevirmenliğini, bir yandan da Nâsirüddin Şah'ın özel mütercimliğini yaptı. Bu sırada Batılılaşma'nın gerekliliği üzerine ilk risâlelerini ve özellikle *Kitâbçe-yi Ğaybî*'yi yazdı. 1856'da Mirza Ferruh Han'ın Paris ve Londra elçiliği sırasında onun yanında çalışarak diplomasi alanında ilk tecrübesini kazandı. Bir yıl sonra İran'a dönerek ülkedeki ilk mason locası olan Ferâmûşhâne'yi Tahran'da kurdu. Saray mensubu, tüccar ve ulemâdan pek çok kimse bu teşkilâta katıldı. Ferâmûşhâne'nin cumhuriyet komplocularının merkezi olabileceğinden çekinen Nâsirüddin Şah 1861 Ekiminde bu teşkilâtı kapattı, Melkum'u da Irak'a Araplar'ın yoğun olduğu bölgeye sürdü. Bağdat'ta birkaç ay geçiren Melkum, İran'ın baskıları üzerine bölgedeki Osmanlı yetkilileri tarafından İstanbul'a nakledildi. İstanbul'da sürgündeyken 1864'te bir Ermeni kilisesinde önde gelen Ermeniler'den olan Arakel'in kızıyla evlendi.

Mirza Melkum, İstanbul'da İran elçisi Mirza Hüseyin Han ile arkadaşlık kurdu ve yanında çalışmaya başladı. Böylece geçimini güvence altına alınca tekrar risâle yazımına döndü; büyük önem verdiği alfabe reformu konusunda Azerbaycanlı oyun yazarı Mirza Feth Ali Ahundzâde ile yazışmalar yaptı. 1871'de başbakanlığa getirilen Mirza Hüseyin Han bir yıl sonra Melkum'u özel danışmanı olması için ülkesine çağırdı. Melkum, Mirza Hüseyin Han'ın devlet yapısında gerçekleştirdiği ıslahatlarda ona fikrî destek sağladı. Her iki devlet adamı da hem İran'ın ekonomik gelişmesini sağlama hem de şahsî menfaat elde etme düşüncesiyle ülkeye yabancı sermayeyi çekmeye çalıştı. Böylece Melkum Han, o dönemde İngiliz Baron Julius de Reuter'a verilen imtiyazla ilgili müzakerelerde başarılı bir sonuç temin etti, ayrıca kısmen bu imtiyazın tamamlanmamış bölümüyle irtibatlı olarak 1873'te kendisi beklenmedik bir şekilde Londra'da İran elçiliğine atandı. Bundan sonra Melkum 1873, 1881, 1887 ve 1888'de İran'a yaptığı bazı ziyaretlerin dışında artık geri kalan ömrünü Avrupa'da geçirdi.

Melkum Han'ın on altı yıl süren Londra elçiliği çeşitli imtiyazlarla ilgili genellikle hiçbir sonuç doğurmayan teşebbüslerle geçti. Rusya'ya karşı bir gözdağı oluşturup İran'da reformları teşvik eder ümidiyle İngiltere'ye İran demiryollarını inşa

etme imtiyazı tanıyarak bu ülkenin İran'a olan ilgisini çekmeye çalıştı. Bu alanda başarısız olmasına rağmen Melkum, İran'daki prens ve siyasetçilerle yapmış olduğu yazışmalarla birçok olayın gelişmesinde etkili oldu. Bu kişilerin en önemlileri Nâsirüddin Şah'ın yakın dostu ve daha sonra başbakan olan Mirza Ali Han Emî-nüddeve, İran'ın Paris elçisi Mirza Yûsuf Han Müsteşârüddeve, İsfahan Valisi Mes'ûd Mirza Zillüssultan ve Veliâht Mu-zafferüddin Mirza'dır. Aynı zamanda rejim problemleri ve reformlar hakkında yazılar yazmaya devam etti ve yine alfabe değişikliğini gündeme getirerek bu konudaki projesini *Nemûne-yi Haft-ı Âdemiyyet*'te ortaya koydu (Londra 1303/1885).

Mirza Melkum'un kariyer hayatındaki en önemli dönem 1889 Aralık ayında diplomatik görevinden alınmasından sonra başladı. Bundan bir yıl önce İran'da gazino yapılması ve millî piyango kurumunun ihdası için Nâsirüddin Şah'tan imtiyaz elde ettiyse de bu imtiyaz hemen feshedildi; fakat Melkum, söz konusu kurumu durumun farkına varmalarından önce Avrupalılara satmayı başardı. Melkum diplomat dokunulmazlığından faydalanarak bu olayla ilgili hukukî cezadan kurtuldu; ancak yüklü miktarda kâr ettiği bu kurnazlık onun büyükelçilik makamına mal oldu. Kısmen görevden uzaklaştırılmasının intikamını almak için Londra'da çıkardığı *Ķânûn* gazetesinde (1890-1898, 42 sayı) İran hükümetini, özellikle dönemin başbakanı Emînüssultan'ı yolsuzlukla suçladı ve İran'da kendisine bağlı olan büyük bir devrimci kitlesinin bulunduğunu ihsas etti. Her ne kadar Melkum'un uzaktan denetimiyle çalışan ve asil işi *Ķânûn*'un dağıtımını yapmak olan Mecma-i Âdemiyyet adlı bir kuruluşun varlığı söz konusu olsa da ortada bahsettiği genişlikte bir kitle mevcut değildi. Mirza Melkum faaliyetlerine Bahâîler'i de dahil etmeye çalıştı (bk. Abdülbahâ'nın Edward

Mirza
Melkum
Han

Granville Browne'e gönderdiği mektup; Browne, *Materials for the Study of the Bâbi Religion* [Cambridge 1918], s. 296). Bu tuhaf ilişkiler ve karanlık işlere rağmen *Ķânûn*'un İran'ın her tarafına dağıtıldığı ve yaygın biçimde okunduğu da bir gerçektir. *Ķânûn*'un istibdat rejimine yönelttiği eleştiriler yaygın kabul görmüş ve anayasal devrimin oluşmasını hazırlayan yıllara damgasını vurmuş, gazete bu yönüyle modern İran tarihindeki yerini almıştır. Tahrikçi söylemlerin dışında *Ķânûn*, Melkum'un önerdiği değişimlerin sistematik tartışmasına çok az yer vermiştir. Bu tartışmalarda dile getirilen isteklerden en dikkat çekici olanı gazetenin 35. sayısında yer alan, halk oyu ile seçilmiş meclisle birlikte ikili bir yasama organının oluşturulmasıdır. *Ķânûn*'un bütün muhtevasının çoğunlukla Melkum tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber gazetenin yayımı süresince Melkum'un Tahran hükümetine muhalefet eden önemli düşüncü ve yazarlarla sıkı temasları olmuştur. 1891'de Londra'da tanıştığı Cemâleddin-i Efgânî, Osmanlı Devleti'nde *Ķânûn*'un dağıtımına yardım eden ve İstanbul'da yaşayan bağımsız düşünür Mirza Âgâ Hân-ı Kirmânî, Hindistan'da yaşayan ve sıra dışı fikirlere sahip olan Kaçar Prensi Şeyhürreis Ebül-Hasan Mirza bunlardandır.

1896'da Nâsirüddin Şah suikasta uğrayınca Melkum Han'ın siyasî kariyerinin tekrar başlaması ihtimali doğdu ve *Ķânûn*'un bir anda tavır değiştirerek isyana teşvik eden kışkırtıcı üslûbu terkettiği gözlemlendi. İki yıl sonra Roma'daki İran elçiliğine tayini gündeme gelince de Melkum *Ķânûn*'u çıkarmayı durdurdu. İtalya'daki diplomatik makamını ölümüne kadar korumakla birlikte artık İran iç siyasetiyle ciddi anlamda ilgilenmemeye özen gösterdi. Bu yıllarda uzaktan ve dolaylı olarak yönlendirdiği Mecma-i Âdemiyyet 1907 ve 1908'de cereyan eden anayasa hareketleri mücadelesinde önemli bir tesirden bulunmamışsa da bu harekete katılanların çoğunluğu *Ķânûn* okuyucuları arasından çıkmıştır. 13 Temmuz 1908'de İsviçre'yi ziyareti sırasında ölen Mirza Melkum Han'ın cesedi vasiyeti uyarınca yakıldı.

Yazar ve düşünür olarak üstün meziyetlere sahip bulunmasına rağmen Mirza Melkum'u şahsen tanıyan ve kendisiyle çalışan pek çok kimse onun kişiliği hakkında olumsuz fikirler dile getirmiş, yetkisini ve nüfuzunu kötüye kullanan, ukalâ ve sebatsız biri olarak nitelemiştir. Ancak

MİRZA MELKUM HAN

sonraki İran tarihinde Melkum'a daha saygın bir yer verilmiş, ülkede reform ve modernleşme sürecindeki rolüne vurgu yapılmıştır. Her derde deva olarak algılanan Batılılaşma'ya karşı çıkan son dönem İran'ı ise onu tekrar daha eleştirel bir gözle değerlendirmeye başlamıştır (meselâ Celâl Âl-i Ahmed *Ġarb-zedeği* adlı eserinde [Tahran 1357/1978, s. 80] Melkum'u "yerli Montesquieu" diye anarak onunla alay etmiştir).

Melkum Han'ın basılmış eserlerinden bazıları şunlardır: *Akvâl-i Âlî* (Londra 1303/1885), *Ġurûb-i Emsâl-i Münteha-be* (Londra 1885), *Gülîstân* (Londra 1885); *Küllîyyât-ı Melkûm* (nşr. Hâşim Rebîzâde, Tebriz 1328/1908; bu külliyat on üç risâleyi ihtiva etmekte olup bunlardan *Risâle-i Ġaybiyye* Melkum'a yanlışlıkla isnat edilmiştir); *Mebde-i Teraqqî*, *Şeyh* ve *Vezîr* (Tiflis 1908); *Mecmû'a-yi Âşâr-i Mirzâ Melkûm Hân* (nşr. Muhîr Tabâtâbâi, Tahran 1327/1948, *Küllîyyât*-taki eserleri içermektedir); *Nemûne-yi Ĥaṭṭ-ı Âdemîyyet* (Londra 1303/1885). Basılmamış eserleri arasında *Risâle-yi Ferâmûşḥâne* (Melik Ktp., Tahran, nr. 3116) ve bazı risâleler bulunmaktadır. Melkum ile Ahundzâde'nin alfabe konusunda birbirlerini gönderdikleri mektuplar *Elifbâ-yi Cedîd ve Mektûbât* adıyla yayımlanmıştır (nşr. Hamîd Muhammedzâde ve Hamîd Araslı, Bakü 1963).

BİBLİYOGRAFYA :

W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1903, s. 82-84; Han Mâlik Sâsânî, *Siyâsetgerân-i Devre-yi Kâcâr*, Tahran 1337 hş./1958, I, 127-147; Firîdûn Âdemîyyet, *Fikr-i Âzâdî ve Muḳaddime-yi Nehzât-i Meşrûtiyyet-i İrân*, Tahran 1340 hş./1961, s. 94-181; a.mlf., *Endiçe-yi Teraqqî ve Hükümet-i Kânûn der 'Asr-ı Sipehsâlâr*, Tahran 1351 hş./1972; a.mlf. – Hüme Nâtik, *Efkâr-i İctimâ'î ve Siyâsi ve İktisâdî der Âşâr-i Münteşir Neşûde-yi Devre-yi Kâcâr*, Tahran 1356 hş./1976 (Melkum'un yayımlanmamış risâlelerine birçok atıf içermektedir); Mirza Ali Han Eminüddeve, *Hâṭîrât-ı Siyâsi* (nşr. Hâfız Fermanfermâiyân), Tahran 1341 hş./1962; İbrâhim Safâi, *Rehberân-ı Meşrûta*, Tahran 1344 hş./1966, s. 41-63; Mirza M. Hasan Han İ'timâdüssaltana, *Rûznâme-yi Hâṭîrât* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1345 hş./1967; İsmâil Râin, *Ferâmûşḥâne ve Ferâmâsûnî der İrân*, Tahran 1348 hş./1968, I, 487-568; a.mlf., *Mirzâ Melkûm Hân: Zindeği ve Küşşâ-yi Siyâsi-yi ũ*, Tahran 1350 hş./1971; Firişte Nürâi, *Tahḳîk der Efkar-i Mirzâ Melkûm Hân*, Tahran 1352 hş./1973; Hamid Algar, *Mirzâ Malkom Khân: A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley 1973; H. Nategh, "Mirzâ Âgâ Khân, Sayyed Jamâl al-Din et Malkom Khân à Istanbul", *Les iraniens d'Istanbul* (ed. Th. Zarcone – F. Zarinebaf-Shahr), Istanbul-Téhéran 1993, s. 45-60; H. R. Haweis, "Talk with a Persian Statesman", *Contemporary Re-*

view, LXX (1896), s. 74-77; Cihangir Kâimmakâmî, "Revâbiṭ-i Zillû's-sultân ve Mirzâ Melkûm Hân", *Berresihâ-yi Târiḥî*, III/6, Tahran 1347 hş./1969, s. 83-120; Gene R. Garthwaite, "Malkom Khan", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, III, 42-43.

HAMİD ALGAR

MİRZA MUHAMMED AHBÂRÎ

(میرزا محمد اخباری)

Ebû Ahmed Cemâlüddin
Mirzâ Muhammed b. Abdinnebî
b. Abdissânî' Ahbârî Nisâbüri
(ö. 1233/1818)

İmâmiyye'nin
Ahbâriyye ekolüne mensup
Şii fakihî.

21 Zilkade 1178 (12 Mayıs 1765) tarihinde Hindistan'da Ekberâbâd yakınlarındaki Ferruhâbâd beldesinde dünyaya geldi. Aslen Esterâbâdli olan ve Nişâbur'da ikamet eden babası Abdünnebî onun doğumundan önce ailesiyle birlikte Ekberâbâd'a yerleşmişti. Öğrenimini Ekberâbâd'da tamamlayan Mirza Muhammed 1199 (1785) yılında annesi ve babasıyla birlikte hac görevini yerine getirdi. Hac dönüşünde önce babası, bir süre sonra da annesi vefat etti. Şîa tarafından kut-sal sayılan Necef, Kerbelâ ve Kâzimeyn'de kalan Mirza Muhammed buralarda Âgâ Muhammed Ali Bihbehânî, Mirza Mehdî Şehristânî, Mûsâ Bahrânî gibi âlimlerden faydalandı. Bu arada sihir, tılsım ve cifr gibi konularda bilgi edinerek özellikle cedel hususunda tecrübe kazandı. İmâmiyye bünyesinde mevcut ekollerden Ahbârî düşüncesine yönelip Usûlî görüşteki fakih ve müctehidlere karşı mücadeleye koyuldu. Bilhassa Kâşifülgitâ Ca'fer en-Necefî, Seyyid Ali Tabâtâbâi ve Muhammed İbrâhim el-Kelbâsî ile sert tartışmalara girişerek onları itham etmesinden dolayı Usûlîler tarafından düşman ilân edildi. Bunun neticesinde Irak'ı terk edip İran'a gitti. Başta Meşhed olmak üzere bazı şehirlerde bir müddet kaldıktan sonra İran-Rus savaşlarının (1803-1813) başladığı devrede Tahran'a gelerek burada dört yıl ikamet etti ve Feth Ali Şah'tan yakın ilgi gördü. Tahran'da kaldığı süre içinde zamanını eser telif edip ders vermekle geçiren Mirza Muhammed halk arasında keramet sahibi bir kişi olarak şöhret kazandı (Zeynelâbidîn-i Şirvânî, s. 581). Hükümdarla iyi münasebetler kurdu, Ahbârî ekolününün devletçe tanınip himaye edilmesini Feth Ali Şah'tan istediye de olumlu

cevap alamadı. Bu arada Mirza Muhammed'in Ahbârî düşüncesini hükümdara telkin edeceğinden endişelenen Ca'fer Kâşifülgitâ en-Necefî, onun aleyhinde yazdığı *Keşfü'l-Ġitâ' 'an me'âyibi Mirzâ Muhammed 'adüvvi'l-'ulemâ'* adlı eserini saraya göndermişti. Usûlî düşünceye mensup önemli kişilerin baskısı sonucunda Mirza Muhammed Tahran'dan ayrılarak Irak'ta Kâzimeyn'e gitti. Kâzimeyn'de bulunduğu sırada Usûlîler'le mücadelesini ısrarla sürdürmeye devam etti. Bu durum başta Seyyid Muhammed Mücâhid, Seyyid Abdullah Şibr ve Şeyh Esedullah Kâzimeynî olmak üzere zamanın âlimleri arasında onun katlinin gerektiği hükmünün yayılmasına zemin hazırladı. Bu esnada Bağdat'ta bulunan iki Osmanlı idarecisinden Esad Paşa bildiği sihir ve garip bilgilerle kendisini destekleyen Mirza Muhammed'in himaye edilmesine, buna karşılık Usûlî ulemâ ve müctehidlerden yana olan Dâvud Paşa onun ortadan kaldırılmasına taraftardı. Sonunda Usûlî ulemânın hükmüne dayanan muhalif bir grup Mirza Muhammed'in Kâzimeyn'deki evine baskın düzenleyerek kendisini, büyük oğlu Ahmed'i ve o sırada yanında bulunan bir öğrencisini öldürdü. Mirza Muhammed'in günümüze kadar Irak'ta devam eden nesli Âl-i Cemâleddin diye anılmaktadır.

Eserleri. Akaid, fıkıh, Ahbâriyye'nin Usûliyye'ye karşı müdafaası ve gaybî ilimler hususunda seksen civarında eser telif eden Mirza Muhammed'in çalışmalarından bir kısmı şunlardır: 1. *Uşûl-i Dîn ve Fûrû'-i Ân*. İslâm inanç esasları konusunda olup büyük bölümü Farsça, bazı kısımları Arapça yazılmıştır (Münzevî, II, 887). 2. *Âyine-i 'Abbâsi der Nümâyiş-i Ḥaḳşinâsi* (*Emâli-i 'Abbâsi*). Yahudi, hıristiyan ve Mecûsî akaidini red ve nübüvveti ispat amacıyla yazılmıştır (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, I, 53; II, 318; V, 588). 3. *Tuḥfe-i Cihânbanî*. Hz. Ali'nin imâmîliğini aklî ve naklî delillerle ortaya koymaya çalışan, bu arada inanç esaslarına temas eden eser Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'ın oğlu Muhammed Ali Mirza'ya ithaf edilmiştir (Münzevî, II, 908-909). 4. *Devâ'irü'l-'ulûm. Tuḥfetü'l-ḥâḳân* diye de bilinen eser (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, VIII, 267), müellifin çeşitli ilim dallarından seçtiği konuları "daire" adını verdiği bölümler halinde ele aldığı bir çalışmadır (Kum 1402). 5. *Zahîretü'l-elbâb ve buḡyetü'l-aşḥâb*. Bir önceki eser tarzında yazılmıştır (*a.g.e.*, X, 14). 6. *İḳâzû'n-nebih*. Fıkıhla ilgili olan eser Mirza